

Məlum və naməlum Üzeyir Hacıbəyov*

(əvvəli 1 oktyabr tarixli sayımızda)

“Tərəqqi” qəzetində dərc olunmuş və bir qədər emosional ruhda yazılmış bu cavabı İstanbulda oxuyan Əhməd bəy Ağayev özünün 24 yaşlı gənc həmkarına göndərdiyi məktubda qəzeti və şəxsən Əhməd bəyi müdafiə etdiyi üçün təşəkkürünü bildirməklə yanaşı, sakit olmağı, bir daha belə şeylərə cavab verməməyi tövsiyə edir: “Sən öz işinlə məşğul ol, bacardığın millətə xidmət et... Əmin ol ki, əhali nə qədər avam olsa da, hər kəsi gözəlcə bilir, tanıyır. Ona görə də hər kəsi qədrincə təqdir edir!”

Bu tövsiyə Üzeyir bəyin qarşdakı geniş siyasi və ictimai-publisistik fəaliyyətinin hər hansı şəxsi inciklik və emosiyalardan uzaq, təmkin və soyuqqanlıq, eyni zamanda güclü məntiq, əsaslandırılmış təhlil və tənqid, inandırmaq məharəti kimi xüsusiyyətlərə malik olmaqla tamamilə yeni bir mükəlmə aparmaq səviyyəsinə qalxmasında mühüm rol oynayır.

Məşğul olduğu bütün sahələrdə nümayiş etdirdiyi danılmaz istedadla yanaşı, ictimai fəallığı, iti müşahidə, nəticə almaq və qərar vermək qabiliyyəti, ən nəhayət, bütün qanına və canına hopmuş yüksək vətənpərvərlik və millətseverlik hissləri Üzeyiri vətən və millətin taleyində daha yaxından iştirak etmək qənaətinə gətirir.

1915-ci ilin sonlarından başlayaraq Üzeyir bəyin imzası dövrün ən görkəmli ictimai xadim və ədibləri Ə.b.Ağayev, Ə.Haqqverdiyev, H.Cavid, Ə.Cavad, T.Şahbazi, Y.V.Çəmənzəminli, N.b.Vəzirov, Ə.Əzimzadə və b. ilə birlikdə “Türkləşmək, Modernləşmək, İslamlaşmaq” şüarı altında çıxan “Açıq söz” qəzetinin fəal yazarlarının sırasında görünür. Başda qəzetin redaktoru M.Ə.Rəsulzadə olmaqla Azərbaycan milli ideologiyasının formalaşmasında müstəsna xidmətləri olan bu mətbuat orqanının səhifələrində Ü.Hacıbəyov artıq sırf milli məfkurənin daşıyıcısı, yetkin bir siyasi publisist və ictimai xadim kimi geniş türk-azərbaycanlı kütlələrin milli şüurunun oyanması prosesində iştirak

edir. Rusiyada 1917-ci il Fevral inqilabı, daha sonra Oktyabr çevrilişi Azərbaycan milli qüvvələrini və sözsüz, bu sıraya daxil olan Üzeyir Hacıbəyovu da Azərbaycan xalqının gələcək müqəddəratı ilə bağlı daha qətiyyətli mövqe nümayiş etdirmək zərurəti ilə üzələdir. Məhz bu dövrdən başlayaraq Üzeyir bəy, özünün gələcəkdə müsavətcilər barəsində dediyi kimi, “heç bir “sağ” ya “sol” cərəyanlara meyil etmədən” sırf milli-istiqlal tərəfdarı kimi çıxış edir.

Maraqlıdır ki, elə Üzeyir bəyin ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə bəstəkarlıq fəaliyyətini birləşdirmək cəhdi ilk dəfə məhz bu dövrdən başlayır. 1917-ci ilin sonlarında Y.V.Çəmənzəminlinin “Açıq söz” qəzetində Üzeyir bəyə ünvanlanan “hər millətin, xalqın öz milli marşı var, bizimki niyə olmasın” təklifini qəbul edən publisist-bəstəkar az sonra elə “Açıq söz” qəzetinin səhifələrində artıq belə bir “milli himn” yazdığını bildirir və bu musiqi növünün əhəmiyyətini izah etməklə marşın 1918-ci ilin ilk günlərində “O olmasın, bu olsun” tamaşasından qabaq çalınıb oxunacağını xəbər verir. Həmin yazıda Üzeyir bəyin ilk himn bəstələmək təcrübəsi sayıla biləcək bu milli marşın tam mətni də dərc olunur. Məşhur türk hökmdarlarının adları çəkilən, türkün qüdrətindən bəhs olunan həmin mətnəndən bu ilk milli marş - himnin tam türkçülük ruhu daşdığı belli olur.

Lakin 1918-ci ilin əvvəllərində Bakının son dərəcə gərgin siyasi ab-havası Üzeyir bəy də daxil olmaqla, Azərbaycan milli qüvvələrinin istiqlal arzusunun asanlıqla reallaşacağından xəbər vermirdi. Yaranmış vəziyyəti real qiymətləndirən “Açıq söz” dönə-dönə şəhərin müsəlman əhalisini mümkün qədər ayıq olmağa, təxribatlara uymamağa çağırırdı. 1918-ci il mart hadisələri bu çağırışların nə qədər əsaslı olduğunu göstərdi. Qanlı mart faciələrini bütün Bakı əhalisi ilə birlikdə yaşayan Üzeyir bəy, erməni silahlı dəstələrinin öldürmək, həbs və talan məqsədilə əllərindəki hazır siyahılarla tanınmış müsəlman xadimlərinin və zənginlərinin evlərini

gəzdikləri həmin günlərdə, kifayət qədər tanınmış şəxs olmasına və yaşadığı evin hücumu məruz qalmasına baxmayaraq, nəinki gizlənmir, əksinə, Əli Mərdan bəy Topçubaşovun qırğınları dayandırmaq məqsədilə danışıqlar aparmaq üçün yaratdığı ziyalılar dəstəsinə daxil olur.

Lakin “Bakını xarabazara döndərməyi vəd edən” bolşevik-daşnak qüvvələrinin öz məqsədlərinə çatdıqdan sonra Ə.M.Topçubaşov daxil olmaqla başladıkları kütləvi həbslər qarşısında Üzeyir bəy yaxın qohumu bolşevik Hərifə Terequlovun vasitəsilə Bakı Soveti İcraiyyə Komitəsinin sədri G.Caparidzedən “vətəndaş müharibəsi” dövründə şəhərdə tamaşa etmək imkanından məhrum olan “Hacıbəyov qardaşlarının teatr truppasının” İrana qastrola getməsi üçün icazə ala bilər.

20 ildən sonra, Stalin repressiyaları dövründə bu faktı “Sovet hakimiyyətindən qaçmaq” kimi qiymətləndirərək Üzeyir bəyə xatırladacaqlar. Lakin 1918-ci ilin yazında ailəsi, anası və teatr truppası ilə İrənin Gilan vilayətinə gədən Üzeyir bəy, bununla, mümkündür ki, özünün və bir çox yaxınlarının həyatını təhlükədən xilas edir. “Mart qırğınları” nümunəsində Sovet hakimiyyəti

yəti ilə bu ilk tanışlıq Üzeyir bəyin siyasi görüşlərində kəskin anti-bolşevik bir mövqenin formalaşmasına gətirib çıxarır ki, bu mövqeyini o, az sonra “Azərbaycan” qəzetindəki yazılarında tam çılpalığı ilə ortaya qoyacaq.

Bir neçə ay çəkən “Gilan qastrolarının” bu vilayəti bürümüş vətəndə müharibəsi səbəbindən hər bərdə zərərli və ağır keçməsinə baxmayaraq, Üzeyir bəy İranda qalır və Bakıya yalnız oktyabr ayının ortalarında, şəhər artıq azad olandan, Azərbaycan hökuməti paytaxta köçəndən sonra qayıdır. Bakı mətbuatı Üzeyir bəyin qayıtması xəbərini şəhərdə yenidən teatr və musiqi mühitinin canlanacağı ümidi ilə böyük sevincle əhaliyə çatdırır. Lakin yenidən istiqlalına yetişmiş vətəndə Üzeyir bəy bəstəkar fəaliyyəti ilə deyil, dövrün siyasi-ictimai tələblərinə daha çox cavab verən “qəzetçiliklə” məşğul olmağı məqbul sayır və 1918-ci ilin sentyabrında Gəncədə nəşrə başlayan, 5-ci sayından isə Bakıda, kiçik qardaşı Ceyhun Hacıbəylinin redaktorluğu ilə çıxan “Azərbaycan” (Azərbaycan dilində) qəzetinin Parlament müxbiri olmağa qərar verir. Qəzetdəki ilk yazılarını Ü.Hacıbəyov Azərbaycan Parlamentinin açılması üçün aparılan hazırlıqlara həsr etməklə bu tarixi

hadisənin özünü - Parlamentin açılış mərasimini böyük bir həsr-rəğbət və fərəhlə işıqlandırır. 1919-cu ilin yanvar ayında C.Hacıbəylinin Paris Sülh Konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində Fransaya getməsi ilə bağlı, Ü.Hacıbəyov M.Ə.Rəsulzadə ilə birlikdə qəzetin redaktorları təyin olunurlar. Lakin tezliklə Azərbaycan Parlamentində “Müsavət” fraksiyasının başçısı Məhəmməd Əmin bəyin qəzetdəki fəaliyyətinin yalnız məqalə yazmaqla kifayətlənəcəyi məlum olduqdan sonra redaktorluq vəzifəsi yalnız Üzeyir bəyin öhdəsində qalır və arada 2 ay fasilə olmaqla təxminən 15 ay müddətində - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin faciəli süqutuna qədər - Üzeyir Hacıbəyov bu mühüm missiyanı böyük şərəf və ləyaqətlə yerinə yetirir.

“Azərbaycan” qəzeti sadəcə mətbuat orqanı deyildi. Azərbaycan milli ziyalılarının hələ 1905-ci ildən başlayaraq nəşr etmək arzusunda olduqları “Azərbaycan” adlı qəzet yalnız 1918-ci ildə işıq üzü görməklə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin, ilk Azərbaycan milli dövlətinin milli maraq və siyasətini əks etdirməli və Azərbaycan xalqını bu dövlət ətrafında sıx birləşdirməli idi. Təsədüfi deyil ki, Azərbaycan istiqlalı məsələsi yalnız qəzetin ümumi si-

yasi xəttini deyil, Üzeyir bəyin bu qəzet səhifələrində çap olunmuş 100-dən artıq məqalə və yazılarının əsas mövzusu təşkil edir. Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, bu məqalələri Üzeyir bəy artıq “Hacıbəyov” deyil, “Hacıbəyli Üzeyir”, “Üzeyir”, “Ü.Hacıbəyli” və digər imzalar altında yazır.

Ölkədəki gündəlik daxili siyasi və iqtisadi vəziyyət, Qarabağ və Zəngəzur məsələsi, Andronikin və digər erməni-daşnak dəstələrinin bu bölgələrdəki fəaliyyəti və ingilis generalı Tomson ilə Azərbaycan hökumətinin birgə gördüyü tədbirlər, Ermənistan-Ararat Respublikası və Gürcüstan Respublikası ilə AXC-nin münasibətləri, sərhəd və b. mübahisəli məsələlərinin həlli yolları, Dağıstan, Naxçıvan, Lənkəran və Zaqatala məsələləri, Bakıda ki qeyri-müsəlman qüvvələrin, ilk növbədə, Rus Milli Komitəsinin və Erməni Milli Şurasının və onların mətbuat orqanlarının Azərbaycan istiqlalına qarşı yönəlmiş fəaliyyətlərinin kəskin tənqidi, aqıvardıyaçı Denikin və bolşevik Sovet ordularından gözlənilən real təhlükə, yerli, o cümlədən azərbaycanlı sosialist-bolşevik qüvvələrinin milli hökumətə qarşı mövqeyi, Azərbaycan Parlamentinin fəaliyyəti, Azərbaycanda hökumət böhranlarının səbəbləri, ölkədə rüşvətxorluq (xüsusilə polis sisteminə) hallarının qarşısının alınması yolları, iqtisadi tətil-lərin təşkili arxasında duran məqsədlər və Azərbaycan hökumətinin tədbirləri, aqrar-torpaq məsələsinin həlli, məktəblərin milliləşdirilməsi və s. və s. mövzular Üzeyir Hacıbəyovun hələ özünün yazdığı baş məqalələrdə toxunulan əsas məsələlərdir. Nədən yazırsa-yazsın, hətta beynəlxalq, xüsusilə Rusiyadakı vəziyyətə həsr olunmuş analitik yazılarında Üzeyir Hacıbəyov Azərbaycanın dövlət maraqları mövqeyindən çıxış edir.

Bu baxımdan Denikin, Kolçak qüvvələri ilə Sovet qoşunları arasında gedən gərgin döyüşləri və dəyişkən hərbi vəziyyəti diqqətlə izləyən Ü.Hacıbəyovun sonda gəldiyi nəticə olduqca səciyyəvidir: “Bugünkü vəzifəmiz Rusiya işlərinə kənardan baxmaq və Rusiya daxilində vəqə olan hadisələrə qarşı bitərəf qalmaqla bərabər, oradan bizi təhdid edən təhlükələrdən özümü-

zü qorumaqdır... Təhlükə bolşevik tərəfindənmi və ya Denikin tərəfindən vəqə olacaqmı, bizdən ötrü təfavüt yoxdur, qorunmaq və hər vasitə ilə istiqlalımızı mühafizə etmək Vəssalam!”

Maraqlıdır ki, millətlərin azadlıq hüququ məsələsinin beynəlxalq bir məsələ olub, xüsusilə I dünya müharibəsindən sonra ən ciddi şəkildə qoyulduğunu dəfələrlə vurğulayan Üzeyir bəy bu fikri Rusiyanın yalnız “imperialist” düşüncəli generallarının deyil, inqilabçılarından tutmuş bütün zümrələri tərəfindən qəbul etmədiklərini təəccüb və heyrət doğurduğunu qeyd edir: “Hər bir millət azad və müstəqil olmalıdır. Bu fikri nə bir rus irticapəreşt generalının, nə bolşeviklik edən rus müjikinin, nə də hansı fırqədən olursa bir rus intilligentinin başına girdirmək mümkün olmayır”.

Təsədüfi deyil ki, Azərbaycana Rusiyadan gələn təhlükəni daim diqqət mərkəzində saxlayan Üzeyir Hacıbəyov, bu zaman yalnız rus silahlı qüvvələrini nəzərdə tutmur. Rusiya siyasi qüvvələri, müxtəlif partiyaları və təşkilatlarının fəaliyyətinə dair söylədiyi bütün fikir və mühakimələrində Üzeyir bəy kəskin antibolşevik mövqe nümayiş etdirir, Azərbaycan sosialistlərinin, xüsusilə Parlamentdə təmsil olunan solçu deputatların bolşevik Rusiyası ilə sıx əlaqə qurmaq, oraya neft göndərmək və s. çağırışlarına belə cavab verir: “Mart hadisəsində bizi, yəni müsəlman burjuvundan tutmuş müsəlman fəqərəyi-kasibəsini və baxşus müsəlman əlsiz-ayaqsızlarını erməni daşnak soldatlarının süngü, güllə və xənvərlərlə arvad-uşağına kimi qırdıran bolşeviklərə biz nə tövr etibar edə bilərik? Bolşevik naminə erməni-müsəlman qırğını salanların hansı “gözəl” sözlərinə və “insanpərvərliyini” inana bilərik? Bolşevik dursun, menşeviklərə nəsil bel bağlaya bilərik? İstiqlalımızı qəbul etmədiklərinə görəmi? Və bu gün hər vəsilə ilə olursa-olsun, istiqlalımızı əlimizdən almaq yolunda çalışmaqlarına görəmi?”

(davamı növbəti saylarımızda)

Solmaz Rüstəmovə-Tohidi,
tarix elmləri doktoru, professor.

* 63 illik ömrünün 60 ilini Üzeyir bəy Hacıbəyli Çar Rusiyası və Sovet Azərbaycanında Hacıbəyov soyadı ilə yaşamış və yaratmışdır. Məqalə sənədlər əsasında yazıldığı üçün müəllif Hacıbəyov soyadını saxlamışdır.